

**Aydın
Mədətoğlu**

Bizim yazar

Filosofların fəlsəfi sistemləri olduğu kimi, millətlərin, xalqların da özərinə məxsus fəlsəfələri vardır. Filosoflar fəlsəfələrini ağıl, şüur, bilik və elmle yaradırlarsa və bəlli bir sistem daxilində heyatə keçirməyə çalışırlarsa, millətlər və xalqlar isə öz fəlsəfələrini yaşadıkları heyatdan alırlar. Bu işdə onların dilləri, dinləri, soyları, tarixi inkişafı, mədəni səviyyələri, iqtisadi vəziyyətləri və s. mühüm rol oynayır. Dövlət isə millət heyatının ən fenomenal bir hadisəsidir. Öz fəlsəfələrinə uyğun heyatlarını quran millət və xalqlar dövlətlərinə də öz fəlsəfələrinə görə anlam verir və bu anlama uyğun olaraq onu idarə edir və tənzimləyirlər. Çünki dövlətə şəkil və anlam verən o dövlətin sahibi olan millətdir. Millətin istəkləri də dillərinə, dinlərinə, mədəniyyətinə, tarixi inkişafına, yerləşdiyi coğrafiyaya, iqtisadi imkanlara və bunlara bənzər faktorlara bağlıdır.

Azərbaycan Türklərinin dövlətçilik fəlsəfəsinin ilk qaynaqları mifoloji abidələr, dastanlar, atalar sözləri, nəsil-nəslə ötürülən milli adət-ənənələrə yanaşı, tarixi kitablər, dini eserlər, təfsirlər, riyasetnamələr, nesihətnamələr, hökmdarlara yol göstərən eserlər, layihələr, təsəvvüf fəlsəfəsi ilə bağlı eserlər, dahi şair və yazıçıların fundamental eserləri, hökmdar fərmanları, şeyxülislam fətvaları və s. də Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsinin ana qaynaqlarıdır.

Biz bu yazımızda Azərbaycan adlanan Türk mülkətində tarixən mövcud olan Türk dövlətlərini xronoloji ardıcılıqla sadalamaqla ölkəmiz və millətimizin keçdiyi tarixi yol haqqında ümumi fikir söyləməyə çalışacağıq.

Azərbaycan xalqı insanlıq aləminin ən şərəfli topluluqlarından olan Türk millətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Ölkənin digər azsaylı xalqları ilə birgə Azərbaycan Türkləri dünyanın böyük, orijinal və köklü bir mədəniyyətini meydana getirmiş və bununla da insanlıq tarixində müstəsna rol oynamışlar. Eradan əvvəl III minillikdə yaranan Aratta dövlətindən bugünkü Azərbaycan Respublikasına qədər bezi istisnaları çıxmaqla şərti ilə təqribən beş min illik bir dövlətçilik tarixinə malik olan xalqımız istiqlal və mədəniyyət sahibi kimi özünü təsdiq etmişdir. Bu beş min illik mədəniyyət və dövlətçilik ənənəsi ayrı-ayrı zamanlarda yeniləşərək, dəyişərək, itirib qazanaraq, özünü itirmədən günümüze gəlib çatmışdır. Bu tarixi axın içərisində bütün köklü dinləri öz mədəniyyətinin tərkib hissəsinə qatan xalqımız, nəhayət sonuncu ilahi din olan İslamı qə-

bul edərək yeni bir dövlət sistemi, yeni bir mədəniyyət vücuda gətirmişdir. Bununla da Azərbaycan Türkləri böyük Türk tarixini hər baxımdan təmsil edə biləcək bir qürura sahib olmuşdur. Beş min illik istiqlal ənənəsini bugünkü

meydana gəlmişdi. «Aratta» prototürk (erkən Türk) dilinə mənsub sözdür. «Dağ» mənası bildirir. Azərbaycanın ən qədim sakinlərindən olan prototürklər həm də Anadolu yarımadası və Türkünstanın qədim sakinləri olmuşlar. Bu dövlət qurumu «E.ə. III minilliyin I yarısında təkəcə Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Ön Asiyanın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi

günü e.ə. 2200-2170-ci illərdə Lullubum hökmdarı İmmaqun mərkəzi hakimiyyətdə birləşdirərək Lullu ölkəsini «Padşahlar padşahı» adlandırmışdı. Beləliklə e.ə. XXIII əsrdə İkiçayarası Akkad dövləti ilə rəqabət apara bilən güclü Lullubum Türk dövləti yaranmış, dövlətin qüdrəti hökmdar Anubanın dövründə (e.ə. 2170-2150-ci illər) daha da artmışdı. «Anuba-

(Azərbaycana - A.M.) çəkilmişlər» (Bax: Elçibəy, Azərbaycandan başlayan tarix, Bakı 2003, səh. 23-24). Quti tayfa birləşməsinin başçısı - «Kuti çarları... icma şurası tərəfindən qısa müddətə seçilən (2, 3, 6, 7 ilə - A.M.) tayfa birliyi başçıları idilər... Kuti dövlətinin siyasi quruluşu görünür, tarixin «hərbi demokratiya» adlanan çağına uyğun gəlir»

Tarixdən bu günə - Azərbaycan türkləri

Azərbaycan Respublikası ilə davam etdirməkdə, böyük Türk tarixinə yeni-yeni uğurlar qazandırmada olan Azərbaycan Türkləri o günlərdən bu günə qədər qanı, canı, alın tərini, göz yaşını ilə yoğurduğu Azərbaycan torpağını özünə Vətən yapmışdır. Bu Vətəndə dövlətlərinə uyğun dövlətlər qurmuş, mədəniyyət abidələri, dini ibadət-gahlar - atəşgahlar, bütxanalar, sineqoqlar, kilsələr, məscidlər yaradaraq öz siyasi və mənəvi ehtiyaclarını ödəmiş, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarəti inkişaf etdirərək yeni-yeni ictimai münasibətlər formalaşdırmış, şəhərlər salmış, elm, incəsənət və ədəbiyyatı inkişaf etdirərək onu dünyaya səviyyəsinə çıxarmış bir xalqın bugünkü dünya demokratiyasında da özünəməxsus payı vardır. Bu gün Azərbaycanın harasına baxılsa, orada bu millətin hökmdarları, qəhrəmanları, şəhidləri, qaziləri, övliyaları, alimləri, şair və yazıçıları, mühəndisləri, memarları, həkimləri, müəllimləri, filosofları, ideoloqları, siyasi və ictimai xadimləri ilə bağlı maddi və mənəvi xatirələr, izlər, əsərlər görünür. Onlar yaşarkən Millətə, Vətənə xidmət etdilər, haqq dərgahına vardıldıqdan sonra da mənəvi feyzləri ilə nəsillərin ruqlarını canlandırdılar, onları Millətə, Vətənə xidmətə yönəldirdilər. Ruqları şad olsun!

Dünyanın ən qədim insan məskənlərindən və ilkin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Azərbaycan zəngin təbiətli, əzəli və əbədi bir Türk yurdu, Türk dünyasının onurğa sütunlarından. Dağıstandan Kəngər körfəzinə, Xəzər dənizindən Doğu Anadoluya və Kerkükədək böyük bir ərazini əhatə edən «Azərbaycan» adlı bu mülkətdə onun qanuni sahibi olan Azərbaycan Türkləri tarixən müxtəlif dövlətlər qurmuşlar. Dövlət və dövlətçilikdə bəşəriyyətə müəllimlik etmiş Türklər «Tufan»dan sonra tarixə bəlli ikinci dövlətlərini məhz Azərbaycan ərazisində meydana gətirmişlər. Dünya tarixşünaslığı yanlış olaraq Türk dövlətçilik tarixini «Tufan»dan sonra Hunlarla başlayır. Halbuki Hunlardan xeyli əvvəl, eradan qabaq X-VI minilliklərdə Böyük Turan İmperatorluğu və eradan qabaq III minilliyin birinci yarısında Güney Azərbaycan ərazisində Urmiya gölünün cənub və cənub-şərq hissəsini əhatə edən ərazidə ikinci Türk dövləti - Aratta

və mədəni həyatında mühüm rol oynayıb, özünəməxsus ad qoymuşdur» (Bax: İsmayıl Məmmədov, Azərbaycan tarixi, Bakı 2005, səh. 18). Tarixi mənbələrdə «saf ənənələr ölkəsi» adlandırılan «Aratta qədim Azərbaycan ərazisinə verilən ilk məlum addır» (Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994, səh. 67). Şumer mətnlərində Şumer-Aratta arasındakı siyasi və iqtisadi əlaqələrdən geniş bəhs edilmiş, onlar arasındakı münasibətlər Şumer abidələri sayılan «En-Merkar və Aratta hökmdarı En-Sukışsiranna» dastanında daha geniş təsvir edilmişdir. Aratta bir dövlət kimi e.ə. XXIV-XXII əsr-

ninin siyasi nailiyyətləri daş plitəsi üzərində həkk olunan «Daş sütun» abidəsində qeyd edilmişdir» (Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994, səh. 68). Aratta kimi Lullubum dövləti də İkiçayarası ilə siyasi və iqtisadi əlaqələr saxlamış, mixi yazı sistemindən istifadə etmiş, Akkad dilində qələbə abidələri yaratmış, səma, bərəkət, məhəbbət, ay, günəş və s. Tanrılara sitayiş etmişlər. Tədqiqatçıların fikrincə, «Lullubi Azərbaycanın Prototürk əhəlinə verilmiş kənar ad olmuşdur» (Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994, səh. 69; daha geniş məlumat üçün bax: Azərbaycan tarixi, Bakı 1994, Azər-

(Bax: Azərbaycan tarixi uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər, Bakı 1996, səh. 36, 26. Kuti dövləti haqqında bax: Azərbaycan tarixi, 1994, səh. 69-72; Azərbaycan tarixi, 1996; İsmayıl Məmmədov, Azərbaycan tarixi, Bakı 2005, səh. 19-21).

Tədqiqatçıların fikrincə, «Azərbaycan ərazisində yaranmış Aratta, Lullubum və Kutium kimi erkən dövlətlər Türk mənşəli sülalələr idarə etmişdilər» (Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994, səh. 72).

Kutium dövləti süquta uğradıldıqdan sonra Azərbaycanın kiçik hökmdarları birləşməyə macal tapmamış, xarici müdaxiləçilərin, xüsusilə qonşuluqdakı Assur və Urartu dövlətlərinin təcavüzünə məruz qalmışdısa da, nəhayət e.ə. I minilliyin əvvəllərində Urmiya gölü hövzəsində mərkəzləşmiş Manna dövləti meydana gəlir. Manna erkən sinifli oliqarx dövlət tipi idi. Manna hökmdarı dövlətin yeganə başçısı olsa da, dövlətin idarəetmə sistemində «Ağsaqqallar Şurası» da daxil idi. Lakin bütün hakimiyyət irsi olaraq hökmdara məxsus idi. Hökmdarın hakimiyyəti qeyri-məhdud, iradəsi qanun idi. Hökmdarın şəxsiyyəti ilahiləşdirilmişdi. Manna dövləti e.ə. 593-cü ilə qədər özünü təqribən 4 yüz illik mövcudluğunu qoruyub saxlamış, e.ə. VI əsrin əvvəllərində «Midiya» adlı yeni bir Azərbaycan Türk dövlətinin yaranması ilə əlaqədar olaraq onun tərkibinə daxil edilmiş və beləliklə də tarix səhnəsindən silinmişdir. **Bir çox alimlərin fikrincə, «Manna dövlətində əhəlinin başlıca dili ən qədim Türk dili olmuşdur. Yer adlarında təmsil olunan sözlər ümumtürk ləksikasına mənsub idi. E.ə. III-I minilliklərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində Türk dilində danışan etnoslar (yerli əhali) yaşayırdılar və onlar hakim Türk sülalələrinin əsasını qoymuşdular. Manna hökmdarlarının adları (Ərenzu, Aza, İlisunu və b.) da Türk dillərində izah olunur... Mixi yazılarda Manna ərazisi ilə əlaqədar təsadüf olunan bir sıra «yer adları da Türk dillərində izah olunur» (Bax: Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı 1994, səh. 117, 115). Azərbaycan ərazisində olan Aratta, Lullubum, Kutium və Manna dövlətlərinin hamısında ən geniş yayılmış din bütperəstlik olmuşdur.**

ardı var

lərdə artıq siyasi səhnədən çıxmışdır (Aratta haqqında geniş məlumat üçün bax: Azərbaycan tarixi, Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsində, ADN, Bakı 1994, səh. 61-67; Azərbaycan tarixi uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər, Süleyman Əlyarının redaktorluğu ilə. Bakı 1996; İsmayıl Məmmədov, Azərbaycan tarixi, Ali məktəblər üçün derslik, Bakı 2005, səh. 17-18 və s.).

Azərbaycan ərazisində yaranmış tarixə bəlli ikinci Türk dövləti «Lullubum» sayılır. E.ə. XXIII əsrdə Urmiya gölünün cənubunda Lullubi tayfalarının ittifaqı yaranmış, sonra bu ittifaq Turukki və Su adlı Türk tayfaları da qoşularaq Lullubi dövlətini yaratmışdılar. Türk mənşəli Hunların da bir sülaləsi «Luli» adını daşımışdı. Luli dili qədim Kassı və Elam dilləri ilə də qohum sayılır. İlk əvvəllər kiçik padşahlıqlardan ibarət olan Lullubum padşahlı-

baycan tarixi, Bakı 1996, İsmayıl Məmmədov, Azərbaycan tarixi, səh. 18-19).

Azərbaycan ərazisində yaranan üçüncü dövlət «Kuti» Türk dövlətidir. E.ə. III minilliyin II yarısında Urmiya gölünün qərb və cənub-qərb ərazisində Qut tayfasının təşəbbüsü ilə Kutium dövləti meydana gəlmişdi. «Kuti» türkçə «Ağbəniz» «Xoşbəxt» deməkdir. Kutilər ağbəniz Türk etnoslarındanıdır. «Azərbaycanın qədim tarixini Mesopotamiya ilə bağlayan... Qutlar olmuşdur. E.ə. III minilliyin sonlarında Qutlar hücum edərək Mesopotamiyaya girmiş və Akkad dövlətinə son qoymuş... Mesopotamiyada 125 ildən çox hakimiyyət sürmüş... «dağlar əjdəri», «Şumer hökmdarlığını dağlara çıxaran» son Qut başçısı Turikan (Türkan, Dirikaan - Ə.Ə.) e.ə. 2109-cu ildə qiyam etmiş Şumerlərin başçısı Utuqaqal tərəfindən öldürülmüş... Qutlar öz qədim məskənlərinə